

ГРИЦЕНКО
Павло Юхимович —
доктор філологічних наук,
директор Інституту
української мови НАН України

УКРАЇНСЬКА МОВА ЯК ЧИННИК ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: НАУКОВІ ЗАСАДИ І МОДЕЛІ ВТІЛЕННЯ

Стенограма доповіді на засіданні
Президії НАН України 20 січня 2021 року

У доповіді наголошено, що мовне будівництво держави залишається пріоритетним завданням законодавчої, виконавчої влади, науковців і громадськості. Останніми роками зросли обсяги та ускладнилися завдання дослідження української мови, зокрема обґрунтування шляхів і форм удержавлення української мови, досягнення безконфліктного мовного буття соціуму, що потребує подальшого розвитку й поглиблення академічного дослідження мови, розширення проблематики, спрямованої на забезпечення практичних потреб державного будівництва, удосконалення структури та поліпшення кадрового й матеріально-технічного забезпечення базової лінгвоукраїністичної установи — Інституту української мови НАН України.

Вельмишановний Анатолію Глібовичу!
Вельмишановні колеги!

Проблема української мови як чинника державотворення дуже широка, і зрозуміло, що формат короткої доповіді дозволяє окреслити її лише тезово, конспективно, але сам факт заслуховування цього питання на засіданні Президії НАН України є знаменним.

Отже, мова як універсальний засіб міжособистісної комунікації в різних соціальних, політичних, культурних обставинах і на різних етапах розвитку соціуму часто набуває виразно інших ознак і функцій, які іноді можуть навіть не до кінця усвідомлюватися членами соціуму. Тому й існує певна розмитість, часткова неокресленість меж самого поняття «мова». Ніби всім зрозуміло, який сенс має це слово, але сформулювати його дефініцію виявляється не так просто. Відтак, і зміст терміна «мова» не є до кінця визначеним.

Підвищена увага до статусу та реального функціонування української мови в останні десятиліття спричинила, як ми можемо спостерігати, цілу лавину різноманітних характеристик, оцінок, поетичних визначень — деякі з поширених дефініцій української мови сприймаються як метафора, як образний ви-

слів, хоча стосуються сутнісних характеристик цього складного феномену. Зокрема, як приклад можна навести нині широко використовуваний у публіцистичній площині вислів «чия мова — того й держава». Однак це не просто риторична фігура. Цей вислів ілюструє ситуацію, коли мову автохтонних мешканців чи якогось конкретного регіону, чи держави в цілому можна заступити або повністю, або великою мірою мовою іншою, мовою людності і влади прийшлої, мовою колонізатора. Така заміна завжди виходить за межі власне мови як засобу комунікації і обов'язково супроводжується формуванням у соціумі іншого світосприйняття, іншої картини світу, іншої ментальності, а слідом за цим — усіченням, втратою глибини, зрештою трансформацією історичної пам'яті, зміненням моделі самоусвідомлення автохтонів. Тому питання «чия мова в країні?» за своїм змістом дуже близьке до іншого риторичного питання — «хто ми є такі?».

Це загальновідомі положення, і я їх нагадую на цьому високому зібранні тільки тому, що сьогодні в житті багатьох країн мова — це не лише важливий складник внутрішньої політики, а й активно використовуваний чинник міждержавних взаємин, який уже давно став елементом геополітики. Це переконливо ілюструє сьогодення України, коли проголошеному курсу на зміну мовного коду держави, тобто переходу від домінування за часів Радянського Союзу російської мови, що приховувалося за фасадом позірної російсько-української двомовності, до побудови українськомовної, україноцентричної України, чиниться як внутрішній, так і відчутний зовнішній опір.

Мовній ситуації в Україні в останні 30 років були притаманні значні коливання між відносно спокійним буттям і загостренням ситуації, аж до активних протестів. Згадаймо масові протести 2012 р., проголошення окремими регіонами специфічного мовного укладу зі співіснуванням двох офіційних мов та інші подібні події. Важливо, що зазначені коливання підкреслюють високий суспільний статус мови, всупереч ідеології, яку сьогодні знову нав'язують суспільству, — «а какая разница», і

водночас свідчать про значущість стратегічно правильного моделювання мовного розвитку держави.

Прорахунки у визначенні шляхів еволюції мовного буття дуже дорого коштують суспільству. Інколи це призводить до втрати не лише домінантного становища мови творця цієї нації, а й до масової відмови від рідної материнської мови, до самоідентифікації з іншим мовним світом, з пріоритетами і цінностями іншої нації і, відповідно, до ототожнення з історичною пам'яттю іншої нації.

З огляду на зазначене вище особливу увагу звертає на себе політика нашого сусіда — Російської Федерації щодо збереження російської мови в Україні з якомога вищим її статусом і охопленням якомога ширших сфер її використання. Така позиція повністю відповідає амбітним геополітичним планам вищого керівництва цієї держави. Нагадаю, що ці амбіції спираються на тривалу історію упокорення інших народів не лише силою зброї, економічними важелями, а й засобами «м'якої» гуманітарної, зокрема мовної, експансії.

Сьогодні дії Російської Федерації задля збереження і реставрації російськомовного простору поза її державними кордонами мають системне продовження і виразний наступальний характер. Вони еволюційні за формою і водночас константні, сталі за визначальною метою, а саме: посилення своєї присутності чи домінування в різноманітних форматах на теренах, де поширена російська мова, де є так зване російськомовне населення.

Наведу кілька красномовних фактів на підтвердження сказаного вище, що, зрештою, пояснює нашу підвищену увагу до дій та планів нашого сусіда. По-перше, історичне поширення й утвердження російської мови, ще за часів царату, потім за радянської доби, а тепер у Російській Федерації, завжди було (підкреслюю, завжди) справою державною, оцінювалося як особливо важливий напрям. Антологія виявлених на сьогодні указів, розпоряджень, інших нормативних документів різних часів, спрямованих на утвердження і тотальне поширення російської мови й одночасне гальмування,

струмування, аж до заборони, інших мов, налічує вже кілька товстених томів. Таку політику можна сміливо характеризувати як лінгвоцид, хоча подібний термін, звісно, не використовували. Цей лінгвоцид логічно слідує за геноцидом, тобто йдеться про знищення нації не лише фізичне, а й духовне. Процес обрусіння неросіян завжди патронувала і контролювала перша особа держави чи її повноважний дорученець. Це надважливе питання, ще раз повторю — державна справа, ніколи не опускалася до аматорства, самодіяльності на місцях і за будь-яких часів була добре матеріально забезпечена.

По-друге, діяльність виконавчих структур щодо мовного питання в Росії завжди була досить чітко розподілена за сферами: 1) утвердження російської мови на теренах власної держави; 2) поширення російської мови поза етнічними межами і державними кордонами.

По-третє, завдання, спрямовані на досягнення визначеної мети, яка в різні часи в окремих деталях могла зазнавати модифікації, осучаснення, завжди втілювали в життя добре організовані колективи, до складу яких входили найкращі державні управлінці, віддані працівники оперативно-тактичних органів, науковці, з обов'язковим якнайширшим медійним і загальнодержавним організаційним супроводом. До речі, такі структуровані одиниці з дослідження і поширення російської мови за радянських часів було створено в академіях союзних республік на рівні відділів, відділень, творчих груп. Широку і надзвичайно активну діяльність було розгорнуто в рамках Міжнародної асоціації викладачів російської мови і літератури — МАПРЯЛу (рос. *Международная ассоциация преподавателей русского языка и литературы*). Це також створення університетів дружби народів, інститутів російської мови для неросіян, численних наукових центрів російської мови і культури у позаросійських університетах. Усе це була і є, так би мовити, видима, верхня частина айсберга. Проте існує й прихована його частина — у форматі сил різноманітного впливу, особливо на теренах поза прямою юрисдикцією Росії.

Сьогодні цільову внутрішню підтримку російської мови в самій Росії і заходи з розширення її використання поза межами Російської Федерації курує безпосередньо президент РФ Володимир Путін через оновлений за його указом від 12 серпня 2019 р. консультативний і координаційний орган — Раду при Президентові Російської Федерації з російської мови. До структури цієї ради входять три великі міжвідомчі комісії, що опікуються, відповідно, такими сферами, як державна політика у сфері захисту і підтримки російської мови, розвиток російської мови як мови міжнародного спілкування в Російській Федерації, а також підтримка і просування російської мови за кордоном.

Особливу увагу хочу звернути на те, що 18 грудня 2020 р. на засіданні Ради глав держав СНД ухвалено рішення про проголошення 2023 р. Роком російської мови як мови міжнародного спілкування. Тобто Росія знову активізує всі процеси, спрямовані на реставрацію російськомовного простору, і виводить їх на порядок денний у країнах, що історично перебували під її впливом. Також на цьому засіданні було підтверджено виконання Росією її значних фінансових зобов'язань перед партнерами у Співдружності, особливо щодо поширення російської мови та підтримки навчальних закладів різного рівня, якщо викладання будь-яких дисциплін здійснюється в них російською мовою.

Рада Федерації на своєму засіданні 16 січня 2021 р. ухвалила рішення про подання скарг до міжнародних організацій щодо порушення прав людини в Україні, що проявляється, на думку російської сторони, в обмеженні функціонування російської мови в Україні. Зокрема, було висунуто пряму вимогу скасувати чинний на сьогодні Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Мабуть, немає потреби коментувати цю агресивну риторичку, яка, крім іншого, спрямована на нагнітання ситуації в нашій країні, на залякування і дезорієнтацію суспільства. Я озвучив цю інформацію виключно для того,

щоб замислитися над проблемою складності сучасного мовного розвитку України, над роллю української мови як чинника українського державотворення, чинника консолідації суспільства. Потрібно чітко усвідомлювати, що з кожним новим кроком на цьому шляху, з кожним найменшим успіхом України у мовній гармонізації, у розбудові власної держави негативна реакція Російської Федерації лише зростатиме, адже розвиток української державності аж ніяк не відповідає планам нашого сусіда.

Отже, сьогодні актуальним завданням залишається вироблення засад організації удержавлення української мови, і цей процес у дуже укрупненому вигляді бачиться таким. Насамперед необхідно докласти всіх зусиль задля втілення в повному обсязі вимог чинного законодавства про українську мову як державну, про освіту, про функціонування медійного простору в Україні. Інакше кажучи, йдеться про необхідність створення юридично регульованої мовної ситуації, яка має формуватися державою за допомогою законодавчого поля, а не під впливом зовнішнього тиску будь-якої іншої країни. Останнім часом ми маємо багато прикладів такого зовнішнього тиску не лише з боку Російської Федерації. Маю на увазі, наприклад, нещодавні політичні напруження у взаєминах з Угорщиною, Румунією, Болгарією у зв'язку з прийняттям Україною закону про освіту.

На сьогодні в Україні є багато об'єднань, громадських організацій та інших структур із захисту української мови, але реального ефекту від їхньої діяльності, відверто кажучи, небагато. На моє глибоке переконання, необхідно сформувати потужну загальнодержавну структуру — Раду при Президентові України з української мови, яка має стати передусім надійною базовою платформою для наукового обґрунтування і опрацювання питань мовного будівництва. Важливо, що статус такої ради відкриє можливості для реального втілення в життя результатів цих напрацювань, сприятиме скороченню дистанції між ідеєю, формуванням певних положень і впровадженням їх

у практику. Якщо така структура забезпечуватиметься управлінськими, організаційними, фінансовими, медійними потужностями, її рекомендації не будуть волонтарно зневажувані на місцях, а стануть обов'язковими для виконання. Діяльність Ради з української мови має спиратися на реальну інформацію про мовну ситуацію в різних регіонах.

І тут я хочу привернути вашу увагу до досвіду науковців Інституту української мови НАН України з дослідження стану функціонування української мови в різних регіонах і соціальних стратах суспільства, особливостей використання української мови в окремих сферах життя суспільства. Вагоме значення мають такі праці співробітників Інституту, як «Мова радянського тоталітаризму» і «Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні» (автор обох — Л.Т. Масенко), «Мова як індикатор угорсько-українських відносин сьогодення» (П.Ю. Гриценко), «Українська мова в українській школі на початку ХХІ століття: соціолінгвістичні нариси» (О.М. Данилевська) та ін.

Важливим видається також досвід Національного інституту стратегічних досліджень, в якому кілька років тому було організовано потужний інтелектуальний наступ за напрямками угорсько-українських мовних відносин, розвитку мовної ситуації на Закарпатті та з інших актуальних тем сьогодення.

Широке мовознавче дослідження українсько-європейських і європейсько-українських зв'язків, спільних етнокультурних контекстів, історія яких налічує не одне століття, врахування міжмовних зв'язків і паралелей, вивчення досвіду інших країн з досягнення безконфліктного мовного буття соціуму узагальнено у збірнику наукових праць Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України «Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст», який вийшов друком у 2019 р.

Розумію, що певну настороженість може викликати невітінний досвід попередніх ініціатив зі створення при Президентові України або при Кабінеті Міністрів України подібних рад та комісій, які продукували програми, за-

тверджували плани дій, але їхній коефіцієнт корисної дії був зовсім невисокий. Причини цього були різні, але хочу привернути вашу увагу до такої характерної особливості: більшість цих комісій було організовано наприкінці строку повноважень президента або уряду, а тому їхні наступники не мали обов'язку виконувати рішення попередньої влади.

За умови, якщо держава прагне піднести роль української мови відповідно до вимог Конституції та чинного законодавства України, вага академічних досліджень зростає. Причому йдеться не лише про пріоритетний філологічний напрям, величезне значення має весь комплекс соціолінгвістичних досліджень. Добре відомо, що там, де відсутні багатотомні фундаментальні академічні видання, відкривається простір для спекулятивних маніпуляцій, зумовлених політичними потребами.

Наведу лише один приклад. Виданий ще за радянських часів історичний лексикографічний словник української мови охоплює XIV–XV ст. При цьому росіяни уклали і публікують

багатотомний історичний словник російської мови XI–XVII ст. (вже вийшов друком 31 том) і окремо словник XVIII ст. Ніколи подібного проєкту в Україні не було. А потім цю ситуацію в мовній історії політики широко використовують у своїх цілях, стверджуючи, що російська мова давня, а тому має пріоритет над молодшою українською. Цю спекулятивну ідеологему росіяни реалізували у 2019 р. в ООН, поширивши відповідні матеріали про генетичне дерево слов'янських мов, на якому українська і білоруська мови є похідними від російської.

Тому ще одним з наших пріоритетів має бути висока якість соціолінгвістичних досліджень. Ми передусім маємо показати, наскільки українська мова приваблива, гнучка, достатня для забезпечення всіх потреб комунікації, і лише тоді можемо розраховувати на її підтримку з боку суспільства.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик

Pavlo Yu. Hrytsenko

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5363-6585>

Institute of Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

UKRAINIAN LANGUAGE AS A FACTOR OF STATE FORMATION:
SCIENTIFIC PRINCIPLES AND MODELS OF IMPLEMENTATION

Transcript of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, January 20, 2021

The report emphasizes that the language development of the state remains a priority for the legislative and executive power, academics and the public. In recent years, the volume and complexity of the study of the Ukrainian language has increased, including substantiation of ways and forms of nationalization of the Ukrainian language, achieving conflict-free linguistic existence of society, which requires further development and deepening of academic research, expansion of issues aimed at meeting the practical needs of state building, improving the structure and expanding staffing and logistics of the basic institution in linguo-ukrainistic studies: the Institute of the Ukrainian Language of the NAS of Ukraine.

Keywords: Ukrainian language, state formation, linguo-ukrainistic studies.